

Συλλογή της Νομολογίας

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ (δεύτερο τμήμα)

της 1ης Μαρτίου 2018*

«Προδικαστική παραπομπή – Χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης – Κανονισμός (ΕΕ) 650/2012 – Κληρονομική διαδοχή και ευρωπαϊκό κληρονομητήριο – Πεδίο εφαρμογής – Δυνατότητα αναγραφής της κληρονομικής μερίδας του επιζώντος συζύγου στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο»

Στην υπόθεση C-558/16,

με αντικείμενο αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δυνάμει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, που υπέβαλε το Kammergericht Berlin (εφετείο Βερολίνου, Γερμανία) με απόφαση της 25ης Οκτωβρίου 2016, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 3 Νοεμβρίου 2016, στο πλαίσιο της δίκης

Doris Margret Lisette Mahnkopf

παρισταμένου του:

Sven Mahnkopf,

ΤΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ (δεύτερο τμήμα),

συγκείμενο από τους Μ. Pešič, πρόεδρο τμήματος, Α. Rosas, C. Toader (εισηγήτρια), Α. Prechal και Ε. Jarašiusas, δικαστές,

γενικός εισαγγελέας: Μ. Szpunar

γραμματέας: Κ. Malacek, διοικητικός υπάλληλος,

έχοντας υπόψη την έγγραφη διαδικασία και κατόπιν της επ' ακροατηρίου συζήτησης της 4ης Οκτωβρίου 2017,

λαμβάνοντας υπόψη τις παρατηρήσεις που υπέβαλαν:

- η Γερμανική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τους Τ. Henze και Μ. Hellmann,
- η Βελγική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις L. Van den Broeck, J. Van Holm και C. Pochet,
- η Ελληνική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τις Γ. Παπαδάκη και Κ. Καραβασίλη,
- η Ισπανική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από την V. Ester Casas,
- η Ιταλική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από την G. Palmieri, επικουρούμενη από τον F. Di Matteo, avvocato dello Stato,

* Γλώσσα διαδικασίας: η γερμανική.

- η Πολωνική Κυβέρνηση, εκπροσωπούμενη από τον B. Majczyna,
- η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, εκπροσωπούμενη από τον M. Wilderspin και την M. Heller,

αφού άκουσε τον γενικό εισαγγελέα που ανέπτυξε τις προτάσεις του κατά τη συνεδρίαση της 13ης Δεκεμβρίου 2017,

εκδίδει την ακόλουθη

Απόφαση

- 1 Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 1, παράγραφος 1, του άρθρου 67, παράγραφος 1, και του άρθρου 68, στοιχείο ιβ', του κανονισμού (ΕΕ) 650/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Ιουλίου 2012, σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία, το εφαρμοστέο δίκαιο, την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων, την αποδοχή και εκτέλεση δημόσιων εγγράφων στον τομέα της κληρονομικής διαδοχής και την καθιέρωση ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου (ΕΕ 2012, L 201, σ. 107).
- 2 Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας επί αιτήσεως εκδόσεως ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου που κίνησε η Doris Margret Lisette Mahnkorf μετά τον θάνατο του συζύγου της, και αφορά την κληρονομική διαδοχή του τελευταίου.

Το νομικό πλαίσιο

Το δίκαιο της Ένωσης

Ο κανονισμός 650/2012

- 3 Οι αιτιολογικές σκέψεις 7, 9, 11, 12 και 71 του κανονισμού 650/2012 έχουν ως εξής:

«(7) Θα πρέπει να διευκολυνθεί η ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς μέσω της εξάλειψης των εμποδίων για την ελεύθερη κυκλοφορία των πολιτών, οι οποίοι αντιμετωπίζουν σήμερα δυσκολίες στην προσπάθειά τους να ασκήσουν τα δικαιώματά τους στο πλαίσιο μιας κληρονομικής διαδοχής που έχει διασυννοριακές επιπτώσεις. Στον ευρωπαϊκό χώρο δικαιοσύνης, οι πολίτες θα πρέπει να μπορούν να οργανώσουν εκ των προτέρων την κληρονομική τους διαδοχή. Θα πρέπει να κατοχυρώνονται με αποτελεσματικότητα τα δικαιώματα των κληρονόμων και των κληροδόχων, των άλλων οικείων προσώπων που σχετίζονται με τον θανόντα, καθώς και των κληρονομικών δανειστών.

[...]

(9) Το πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού θα πρέπει να καλύπτει όλα τα θέματα αστικού δικαίου που άπτονται μιας κληρονομικής διαδοχής, δηλαδή όλες τις περιπτώσεις μεταβίβασης κυριότητας αιτία θανάτου, περιουσιακών στοιχείων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, είτε μέσω ηθελημένης πράξης μεταβίβασης, δυνάμει διατάξεως τελευταίας βουλήσεως, είτε μέσω μεταβίβασης με εξ αδιαθέτου διαδοχή.

[...]

- (11) Ο παρών κανονισμός δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται σε άλλες πτυχές του αστικού δικαίου, πέραν της κληρονομικής διαδοχής. Χάριν σαφήνειας, ορισμένα ζητήματα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συνδεδεμένα με υποθέσεις κληρονομικής διαδοχής, θα πρέπει να εξαιρεθούν ρητά από το πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού.
- (12) Επομένως, ο παρών κανονισμός δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται σε θέματα που αφορούν τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, συμπεριλαμβανομένων των γαμικών συμβάσεων, όπως είναι γνωστές σε ορισμένα συστήματα δικαίου, στο βαθμό που οι εν λόγω συμβάσεις δεν αφορούν κληρονομικά θέματα, καθώς και το περιουσιακό καθεστώς σχέσεων οι οποίες θεωρείται ότι παράγουν αποτελέσματα ανάλογα με εκείνα του γάμου. Οι αρχές που επιλαμβάνονται συγκεκριμένης κληρονομικής διαδοχής στο πλαίσιο του παρόντος κανονισμού θα πρέπει ωστόσο, αναλόγως της καταστάσεως, να λαμβάνουν υπόψη την εκκαθάριση περιουσιακών σχέσεων συζύγων ή παρόμοιων περιουσιακών καθεστώτων του κληρονομούμενου κατά τον προσδιορισμό της περιουσίας του και των μερίδων των δικαιούχων.

[...]

- (71) Το κληρονομητήριο θα πρέπει να παράγει τα ίδια αποτελέσματα σε όλα τα κράτη μέλη. Δεν θα πρέπει να συνιστά εκτελεστό τίτλο αυτοδικαίως αλλά θα πρέπει να έχει αποδεικτική ισχύ και θα πρέπει να τεκμαίρεται ότι πιστοποιεί επακριβώς τα στοιχεία που έχουν καθοριστεί σύμφωνα με το δίκαιο το οποίο είναι εφαρμοστέο στην κληρονομική διαδοχή ή σύμφωνα με οποιοδήποτε άλλο δίκαιο εφαρμοστέο σε συγκεκριμένα στοιχεία, όπως το ουσιαστικό κύρος των διατάξεων τελευταίας βουλήσεως. [...]

- 4 Το άρθρο 1 του κανονισμού αυτού φέρει τον τίτλο «Πεδίο εφαρμογής» και ορίζει τα εξής:

«1. Ο παρών κανονισμός εφαρμόζεται στις κληρονομικές διαδοχές. Δεν εφαρμόζεται σε φορολογικά, τελωνειακά ή διοικητικά ζητήματα.

2. Αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού τα ακόλουθα:

[...]

- δ) θέματα που αφορούν τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων καθώς και το περιουσιακό καθεστώς σχέσεων οι οποίες σύμφωνα με το εφαρμοστέο σε αυτές δίκαιο θεωρείται ότι παράγουν αποτελέσματα παρόμοια με του γάμου·

[...]».

- 5 Κατά τον ορισμό του άρθρου 3, παράγραφος 1, στοιχείο α', του εν λόγω κανονισμού, η έννοια της «διαδοχής» καλύπτει «όλες τις περιπτώσεις μεταβίβασης αιτία θανάτου περιουσιακών στοιχείων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, είτε πρόκειται για εκούσια μεταβίβαση δυνάμει διατάξεως τελευταίας βούλησης είτε για μεταβίβαση μέσω εξ αδιαθέτου διαδοχής».

- 6 Το άρθρο 21 του ίδιου κανονισμού, το οποίο θέτει τον γενικό κανόνα σχετικά με το εφαρμοστέο δίκαιο στην κληρονομική διαδοχή, ορίζει, στην παράγραφο 1, τα εξής:

«Με την επιφύλαξη τυχόν αντίθετης διάταξης του παρόντος κανονισμού, για το σύνολο της κληρονομίας είναι εφαρμοστέο το δίκαιο του κράτους στο οποίο ο θανών είχε τη συνήθη διαμονή του κατά τον χρόνο του θανάτου.»

- 7 Το άρθρο 22 του κανονισμού 650/2012 φέρει τον τίτλο «Επιλογή του εφαρμοστέου δικαίου» και, στην παράγραφο 1, πρώτο εδάφιο, ορίζει τα εξής:

«Ένα πρόσωπο δύναται να επιλέξει ως δίκαιο που θα διέπει το σύνολο της κληρονομικής διαδοχής του το δίκαιο του κράτους του οποίου έχει την ιθαγένεια κατά το χρόνο πραγματοποίησης της επιλογής του ή κατά το χρόνο του θανάτου.»

- 8 Το άρθρο 23 του ίδιου κανονισμού φέρει τον τίτλο «Πεδίο εφαρμογής του εφαρμοστέου δικαίου» και ορίζει τα εξής:

«1. Το δίκαιο που προσδιορίζεται σύμφωνα με το άρθρο 21 ή το άρθρο 22 διέπει το σύνολο της κληρονομικής διαδοχής.

2. Το δίκαιο αυτό διέπει, ενδεικτικά, τα ακόλουθα:

[...]

β) τον καθορισμό των δικαιούχων, της κληρονομικής μερίδας που τους αναλογεί και των υποχρεώσεων που πιθανώς τους έχει επιβάλει ο θανών, καθώς και τον καθορισμό των υπόλοιπων κληρονομικών δικαιωμάτων, περιλαμβανομένων των κληρονομικών δικαιωμάτων του επιζώντος συζύγου ή συντρόφου·

[...]».

- 9 Το κεφάλαιο VI του εν λόγω κανονισμού φέρει τον τίτλο «Ευρωπαϊκό κληρονομητήριο» και περιλαμβάνει τα άρθρα 62 έως 73. Το άρθρο 62 του κανονισμού 650/2012 ορίζει τα εξής:

«1. Με τον παρόντα κανονισμό δημιουργείται ευρωπαϊκό κληρονομητήριο (εφεξής “κληρονομητήριο”) το οποίο εκδίδεται προς χρήση σε άλλο κράτος μέλος και παράγει τα αποτελέσματα που αναφέρονται στο άρθρο 69.

2. Η χρήση του κληρονομητηρίου δεν είναι υποχρεωτική.

3. Το κληρονομητήριο δεν υποκαθιστά εσωτερικά έγγραφα που χρησιμοποιούνται για παρόμοιους σκοπούς στα κράτη μέλη. Ωστόσο, άπαξ και εκδόθηκε για να χρησιμοποιηθεί σε άλλο κράτος μέλος, το κληρονομητήριο παράγει τα αποτελέσματα που αναφέρονται στο άρθρο 69 και στο κράτος μέλος του οποίου οι αρχές το εξέδωσαν δυνάμει του παρόντος κεφαλαίου.»

- 10 Το άρθρο 63 του ίδιου κανονισμού φέρει τον τίτλο «Σκοπός του κληρονομητηρίου» και στις παραγράφους 1 και 2 ορίζει τα εξής:

«1. Το κληρονομητήριο προορίζεται προς χρήση των κληρονόμων, των κληροδόχων που έχουν άμεσα δικαιώματα στην κληρονομία [...] οι οποίοι πρέπει να επικαλεσθούν σε άλλο κράτος μέλος την ιδιότητά τους ή να ασκήσουν αντιστοίχως τα δικαιώματά τους ως κληρονόμων ή κληροδόχων [...].

2. Το κληρονομητήριο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ιδίως για να αποδειχθούν ένα ή περισσότερα από τα ακόλουθα:

α) η ιδιότητα ή/και τα δικαιώματα εκάστου κληρονόμου ή, κατά περίπτωση, κληροδόχου που μνημονεύεται στο κληρονομητήριο και οι κληρονομικές μερίδες που τους αντιστοιχούν·

β) η απόδοση ενός ή περισσότερων συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων που αποτελούν τμήμα της περιουσίας στον ή τους κληρονόμους ή, κατά περίπτωση, στον ή τους κληροδόχους που μνημονεύονται στο κληρονομητήριο·

[...]».

- 11 Το άρθρο 65, παράγραφος 3, στοιχείο δ', του εν λόγω κανονισμού ορίζει τα εξής:

«Η αίτηση [έκδοσης κληρονομητηρίου] περιέχει τις πληροφορίες που αναφέρονται κατωτέρω, στο βαθμό που οι πληροφορίες αυτές είναι γνωστές στον αιτούντα και είναι απαραίτητες για να μπορέσει η εκδίδουσα αρχή να πιστοποιήσει τα στοιχεία των οποίων ζητείται η πιστοποίηση, και συνοδεύεται από όλα τα σχετικά έγγραφα, είτε στο πρωτότυπο είτε μέσω αντιγράφων που συγκεντρώνουν τις αναγκαίες προϋποθέσεις γνησιότητας, με την επιφύλαξη του άρθρου 66 παράγραφος 2:

[...]

δ) λεπτομερή στοιχεία του ή της συζύγου ή συντρόφου του θανόντος και εφόσον διατίθεται, του ή της ή των πρώην συζύγων ή πρώην συντρόφων: επώνυμο (επώνυμο κατά τη γέννηση, εφόσον είναι διαθέσιμο), όνομα ή ονόματα, φύλο, ημερομηνία και τόπος γέννησης, οικογενειακή κατάσταση, ιθαγένεια, ατομικός αριθμός αναγνώρισης (εφόσον είναι διαθέσιμος) και διεύθυνση·

[...]».

- 12 Το άρθρο 67, παράγραφος 1, του ίδιου κανονισμού προβλέπει τα ακόλουθα:

«Η εκδίδουσα αρχή εκδίδει το κληρονομητήριο αμελλητί σύμφωνα με τη διαδικασία που προβλέπεται από το παρόν κεφάλαιο μόλις τα στοιχεία που πρέπει να πιστοποιηθούν εξακριβωθούν σύμφωνα με το δίκαιο που είναι εφαρμοστέο στην κληρονομική διαδοχή ή σύμφωνα με οποιοδήποτε άλλο δίκαιο που είναι εφαρμοστέο σε συγκεκριμένα στοιχεία. Κάνει χρήση του εντύπου που θα καταρτιστεί σύμφωνα με τη συμβουλευτική διαδικασία του άρθρου 81 παράγραφος 2. [...]»

- 13 Το άρθρο 68 του κανονισμού 650/2012, το οποίο ρυθμίζει το περιεχόμενο του κληρονομητηρίου, ορίζει τα εξής:

«Το κληρονομητήριο περιέχει τις κάτωθι πληροφορίες στην έκταση που επιβάλλεται από το σκοπό για τον οποίον αυτό εκδίδεται:

[...]

στ) λεπτομερή στοιχεία του θανόντος: επώνυμο (επώνυμο κατά τη γέννηση, εφόσον είναι διαθέσιμο), όνομα ή ονόματα, φύλο, ημερομηνία και τόπος γέννησης, οικογενειακή κατάσταση, ιθαγένεια, ατομικός αριθμός αναγνώρισης (εφόσον είναι διαθέσιμος), διεύθυνση κατά το χρόνο θανάτου, ημερομηνία και τόπος θανάτου·

[...]

η) πληροφορίες σχετικά με γαμήλιο συμβόλαιο που έχει συναφθεί από το θανόντα ή, αναλόγως, σχετικά με συμβόλαια που έχουν συναφθεί από το θανόντα στο πλαίσιο σχέσης η οποία θεωρείται από το εφαρμοστέο σε αυτήν δίκαιο ότι παράγει αποτελέσματα ανάλογα με αυτά του γάμου και πληροφορίες σχετικά με το γαμικό περιουσιακό καθεστώς ή ισοδύναμο περιουσιακό καθεστώς του θανόντος·

[...]

ιβ) την κληρονομική μερίδα κάθε κληρονόμου και, κατά περίπτωση, απαρίθμηση των δικαιωμάτων ή/και περιουσιακών στοιχείων για κάθε συγκεκριμένο κληρονόμο·

[...]»

- 14 Το άρθρο 69 του κανονισμού αυτού φέρει τον τίτλο «Αποτελέσματα του κληρονομητηρίου» και ορίζει τα εξής:

«1. Το κληρονομητήριο παράγει τα αποτελέσματά του σε όλα τα κράτη μέλη χωρίς να απαιτείται καμία ειδική διαδικασία.

2. Τεκμαίρεται ότι το κληρονομητήριο πιστοποιεί επακριβώς τα στοιχεία που έχουν εξακριβωθεί σύμφωνα με το δίκαιο το οποίο είναι εφαρμοστέο στην κληρονομική διαδοχή ή σύμφωνα με οποιοδήποτε άλλο δίκαιο είναι εφαρμοστέο σε συγκεκριμένα στοιχεία. Το πρόσωπο που καθορίζεται στο κληρονομητήριο ως κληρονόμος, κληροδόχος, [...] τεκμαίρεται ότι έχει την ιδιότητα που αναφέρεται στο κληρονομητήριο ή/και ότι κατέχει τα δικαιώματα ή τις εξουσίες που προσδιορίζονται στο κληρονομητήριο, χωρίς άλλες προϋποθέσεις ή/και περιορισμούς όσον αφορά τα εν λόγω δικαιώματα ή εξουσίες εκτός από τα προβλεπόμενα στο κληρονομητήριο.

[...]»

Ο κανονισμός (ΕΕ) 2016/1103

- 15 Οι αιτιολογικές σκέψεις 18 και 22 του κανονισμού (ΕΕ) 2016/1103 του Συμβουλίου, της 24ης Ιουνίου 2016, για τη θέσπιση ενισχυμένης συνεργασίας στον τομέα της διεθνούς δικαιοδοσίας, του εφαρμοστέου δικαίου και της αναγνώρισης και εκτέλεσης αποφάσεων σε ζητήματα περιουσιακών σχέσεων των συζύγων (ΕΕ 2016, L 183, σ. 1), έχουν ως εξής:

«(18) Ο παρών κανονισμός θα πρέπει να καλύπτει όλα τα νομικά ζητήματα που άπτονται των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων, σε σχέση τόσο με την καθημερινή διαχείριση των περιουσιακών αγαθών τους όσο και με την εκκαθάριση του καθεστώτος περιουσιακών σχέσεων, η οποία επέρχεται κυρίως λόγω χωρισμού του ζεύγους ή θανάτου ενός εκ των μελών του. [...]

[...]

(22) Δεδομένου ότι οι υποχρεώσεις διατροφής μεταξύ συζύγων διέπονται από τον κανονισμό (ΕΚ) 4/2009 του Συμβουλίου, της 18ης Δεκεμβρίου 2008, για τη διεθνή δικαιοδοσία, το εφαρμοστέο δίκαιο, την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων και τη συνεργασία σε θέματα υποχρεώσεων διατροφής (ΕΕ 2009, L 7, σ. 1)], αυτές θα πρέπει να αποκλειστούν από το πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού, όπως και τα ζητήματα κληρονομικής διαδοχής ενός αποθανόντος συζύγου, τα οποία καλύπτονται από τον κανονισμό [650/2012].»

- 16 Το άρθρο 1 του κανονισμού αυτού φέρει τον τίτλο «Πεδίο εφαρμογής» και, στην παράγραφο 2, στοιχείο δ', ορίζει τα εξής:

«Εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού τα ακόλουθα:

[...]

δ) η κληρονομική διαδοχή ενός αποθανόντος συζύγου».

- 17 Το άρθρο 70 του εν λόγω κανονισμού, με τίτλο «Εναρξη ισχύος», προβλέπει, στην παράγραφο 2, δεύτερο εδάφιο, ότι ο κανονισμός αυτός τίθεται σε εφαρμογή στις 29 Ιανουαρίου 2019, εκτός από ορισμένες γενικές και τελικές διατάξεις.

Το γερμανικό δίκαιο

- 18 Το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του Bürgerliches Gesetzbuch (αστικού κώδικα, στο εξής: BGB) ορίζει τα εξής:

«Εάν το καθεστώς ρυθμίσεως των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων λήξει λόγω θανάτου ενός συζύγου, η συμμετοχή στα αποκτήματα πραγματοποιείται διά της αυξήσεως της εξ αδιαθέτου κληρονομικής μερίδας του επιζώντος συζύγου κατά το ένα τέταρτο της κληρονομιάς· δεν ασκεί, συναφώς, επιρροή αν υπήρξε πράγματι αύξηση της περιουσίας των συζύγων στη συγκεκριμένη περίπτωση.»

- 19 Το άρθρο 1931 του BGB ορίζει τα εξής:

«(1) Ο επιζών σύζυγος του κληρονομούμενου καλείται ως κληρονόμος εξ αδιαθέτου με τους συγγενείς της πρώτης τάξεως στο τέταρτο και με τους συγγενείς της δεύτερης τάξεως ή τους παππούδες και τις γιαγιάδες στο ήμισυ της κληρονομιάς. Όταν οι παππούδες και οι γιαγιάδες συντρέχουν με κατιόντες παππούδων και γιαγιάδων, ο σύζυγος λαμβάνει και από το άλλο ήμισυ το μερίδιο το οποίο θα περιερχόταν στους κατιόντες δυνάμει του άρθρου 1926.

[...]

(3) Η διάταξη του άρθρου 1371 του BGB δεν θίγεται.

[...]»

Η διαφορά της κύριας δίκης και τα προδικαστικά ερωτήματα

- 20 Ο L. G. Mahnkorf απεβίωσε στις 29 Αυγούστου 2015. Κατά τον χρόνο του θανάτου του ήταν παντρεμένος με την D. Mahnkorf. Οι δύο σύζυγοι, που είχαν τη γερμανική ιθαγένεια, είχαν τη συνήθη διαμονή τους στο Βερολίνο (Γερμανία). Μοναδικοί κληρονόμοι του θανόντος, ο οποίος απεβίωσε αδιάθετος, ήταν η σύζυγός του και ο μοναδικός υιός του ζεύγους.
- 21 Οι σύζυγοι υπάγονταν στο καθεστώς της εκ του νόμου συμμετοχής στα αποκτήματα και δεν είχαν συνάψει γαμικό σύμφωνο. Η κληρονομιαία περιουσία του κληρονομούμενου συνίσταται σε περιουσιακά στοιχεία στη Γερμανία και σε ποσοστό συγκυριότητας 50 % επί ακινήτου στη Σουηδία.
- 22 Κατόπιν αίτησης της D. Mahnkorf, το Amtsgericht Schöneberg (ειρηνοδικείο Schöneberg, Γερμανία), δικαστήριο της κληρονομιάς, εξέδωσε στις 30 Μαΐου 2016 εθνικό κληρονομητήριο βάσει του οποίου η επιζώσα σύζυγος και ο κατιών κληρονομούσαν έκαστος το ήμισυ της περιουσίας του θανόντος κατ' εφαρμογήν της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής του γερμανικού δικαίου. Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι η κληρονομική μερίδα της συζύγου προκύπτει από την εφαρμογή του άρθρου 1931, παράγραφος 1, του BGB, κατά το οποίο η εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα του επιζώντος συζύγου, που ανέρχεται στο ένα τέταρτο, αυξάνεται κατά ένα τέταρτο εφόσον για τους συζύγους ίσχυε το καθεστώς της εκ του νόμου συμμετοχής στα αποκτήματα, όπως αυτό προκύπτει από το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB.
- 23 Στις 16 Ιουνίου 2016, η D. Mahnkorf ζήτησε από συμβολαιογράφο να της χορηγήσει, κατ' εφαρμογήν του κανονισμού 650/2012, ευρωπαϊκό κληρονομητήριο που να ορίζει την ίδια και τον υιό της κατ' ισομοιρία συγκληρονόμους της κληρονομιάς σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία περί εξ αδιαθέτου διαδοχής. Σκόπευε να χρησιμοποιήσει το πιστοποιητικό για τη μεταγραφή του δικαιώματος κυριότητας επί του ακινήτου που βρίσκεται στη Σουηδία. Ο συμβολαιογράφος διαβίβασε την αίτηση της D. Mahnkorf στο Amtsgericht Schöneberg (ειρηνοδικείο Schöneberg).

- 24 Το δικαστήριο αυτό απέρριψε την αίτηση έκδοσης ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου, με την αιτιολογία ότι η μερίδα που αναγνωρίστηκε στη σύζυγο του θανόντος στηριζόταν, όσον αφορά το ένα τέταρτο της περιουσίας του θανόντος, στο κληρονομικό δίκαιο και, όσον αφορά το άλλο τέταρτο της περιουσίας του θανόντος, στο προβλεπόμενο στο άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB σύστημα ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων. Όμως, ο κανόνας δικαίου βάσει του οποίου αναγνωρίστηκε το δεύτερο αυτό τέταρτο και ο οποίος αφορά το σύστημα ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων και όχι διατάξεις κληρονομικού δικαίου δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 650/2012.
- 25 Η D. Mahnkopf προσέβαλε την απόφαση αυτή ενώπιον του Kammergericht Berlin (εφετείου Βερολίνου, Γερμανία). Με το ένδικο μέσο συμπλήρωσε το αρχικό της αίτημα ζητώντας, επικουρικός, στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο που θα εκδοθεί να μνημονεύεται –ενημερωτικώς– ότι τα κληρονομικά της δικαιώματα στηρίζονται όσον αφορά το ένα τέταρτο της περιουσίας του θανόντος στη συμμετοχή στα αποκτήματα.
- 26 Το αιτούν δικαστήριο εκθέτει ότι στη θεωρία υφίσταται διχογνωμία ως προς το αν ο κανόνας που θεσπίζει το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB εμπίπτει στο κληρονομικό δίκαιο ή αφορά το σύστημα ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων. Φρονεί ότι, λαμβανομένου υπόψη του σκοπού του, που είναι η κατανομή της περιουσίας όταν η συμμετοχή στα αποκτήματα λύεται λόγω του θανάτου ενός εκ των συζύγων, το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB δεν αποτελεί κανόνα διαδοχής «αιτία θανάτου» κατά το άρθρο 1, παράγραφος 1, του κανονισμού 650/2012. Κατά το αιτούν δικαστήριο ο κανόνας που θεσπίζεται από τη διάταξη αυτή πρέπει να εφαρμόζεται πάντοτε όταν τα αποτελέσματα του γάμου, περιλαμβανομένου του συστήματος ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων, διέπονται από το γερμανικό δίκαιο. Αυτή η εφαρμογή δεν θα εξασφαλιζόταν αν ο κανόνας αυτός χαρακτηριζόταν ως κανόνας του κληρονομικού δικαίου, καθόσον σε μια τέτοια περίπτωση το πεδίο εφαρμογής του κανόνα αυτού θα περιοριζόταν στις καταστάσεις στις οποίες η κληρονομική διαδοχή διέπεται από το γερμανικό δίκαιο, σύμφωνα με τα άρθρα 21 και 22 του κανονισμού 650/2012.
- 27 Το αιτούν δικαστήριο φρονεί, επίσης, ότι λόγω της έλλειψης εναρμόνισης των διατάξεων που διέπουν τα συστήματα ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων στην Ένωση, η αύξηση της εξ αδιαθέτου κληρονομικής μερίδας του επιζώντος συζύγου, λόγω της εφαρμογής κανόνα που διέπει τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, εν προκειμένω του άρθρου 1371, παράγραφος 1, του BGB, δεν μπορεί κατά κανόνα να αναγράφεται, ούτε ενημερωτικώς, στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο.
- 28 Ωστόσο, το εν λόγω δικαστήριο φρονεί ότι στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο μπορεί να γίνει μνεία της αύξησης της κληρονομικής μερίδας όταν το κληρονομικό δίκαιο που είναι εφαρμοστέο βάσει του άρθρου 21 ή του άρθρου 22 του κανονισμού 650/2012, καθώς και το δίκαιο που διέπει τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων καθορίζονται κατ' εφαρμογήν του δικαίου ενός και μόνον κράτους μέλους, ανεξαρτήτως του εφαρμοστέου κανόνα σύγκρουσης. Εν προκειμένω το εφαρμοστέο δίκαιο για την κληρονομική διαδοχή και το εφαρμοστέο δίκαιο για τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων καθορίζονται αποκλειστικά σύμφωνα με το γερμανικό δίκαιο.
- 29 Το αιτούν δικαστήριο προβάλλει, συναφώς, ότι το γράμμα του άρθρου 67, παράγραφος 1, και του άρθρου 69, παράγραφος 2, του κανονισμού 650/2012, κατά τα οποία τα στοιχεία που πρέπει να πιστοποιηθούν εξακριβώνονται σύμφωνα με το δίκαιο που είναι εφαρμοστέο στην κληρονομική διαδοχή «ή σύμφωνα με οποιοδήποτε άλλο δίκαιο που είναι εφαρμοστέο σε συγκεκριμένα στοιχεία», επιτρέπει μια τέτοια ερμηνεία. Η ερμηνεία αυτή θα μπορούσε επίσης να δικαιολογηθεί βάσει της δεύτερης περιόδου της αιτιολογικής σκέψης 12 του κανονισμού 650/2012 και του σκοπού του ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου που είναι η απλούστευση και η επιτάχυνση της διασυνοριακής άσκησης των κληρονομικών δικαιωμάτων.

30 Υπ' αυτές τις συνθήκες, το Kammergericht Berlin (εφετείο Βερολίνου) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Έχει το άρθρο 1, παράγραφος 1, του κανονισμού 650/2012 την έννοια ότι το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού (κληρονομικές διαδοχές) καλύπτει και διατάξεις του εθνικού δικαίου οι οποίες ρυθμίζουν ζητήματα περιουσιακών σχέσεων μετά τον θάνατο ενός συζύγου αυξάνοντας την εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα του επιζώντος συζύγου, όπως συμβαίνει με το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB;

2) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα, έχουν, εν πάση περιπτώσει, το άρθρο 68, στοιχείο ιβ', και το άρθρο 67, παράγραφος 1, του κανονισμού 650/2012 την έννοια ότι η κληρονομική μερίδα του επιζώντος συζύγου μπορεί να περιληφθεί εξ ολοκλήρου στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο, ακόμη και αν η μερίδα αυτή είναι κατά ένα μέρος αυξημένη λόγω ρυθμίσεως που αφορά τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, όπως αυτή που προβλέπει το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB;

Εάν τούτο δεν ισχύει καταρχήν, μπορεί να γίνει δεκτό κατ' εξαίρεση σε περιπτώσεις στις οποίες[:]

α) ο σκοπός του κληρονομητηρίου περιορίζεται μόνο στην άσκηση των δικαιωμάτων των κληρονόμων σε συγκεκριμένο άλλο κράτος μέλος και σε σχέση με περιουσία του κληρονομούμενου ευρισκόμενη στο εν λόγω κράτος μέλος και

β) οι υποθέσεις κληρονομικής διαδοχής (άρθρα 4 και 21 του κανονισμού 650/2012) και –ανεξαρτήτως των κανόνων περί συγκρούσεως δικαίων που θα εφαρμοσθούν– τα ζητήματα περιουσιακών σχέσεων των συζύγων πρέπει να κριθούν με βάση το ίδιο εθνικό δίκαιο;

3) Σε περίπτωση συνολικής αρνητικής απαντήσεως τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο ερώτημα, έχει το άρθρο 68, στοιχείο ιβ', του κανονισμού 650/2012 την έννοια ότι η κληρονομική μερίδα του επιζώντος συζύγου, η οποία είναι αυξημένη λόγω της ρυθμίσεως που αφορά τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, μπορεί να περιληφθεί εξ ολοκλήρου –λόγω της αυξήσεως, όμως, μόνον ενημερωτικώς– στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο;»

Επί των προδικαστικών ερωτημάτων

Επί του πρώτου ερωτήματος

31 Με το πρώτο ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά, κατ' ουσίαν, αν το άρθρο 1, παράγραφος 1, του κανονισμού 650/2012 έχει την έννοια ότι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του διάταξη του εθνικού δικαίου, όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, η οποία προβλέπει ότι κατά τον θάνατο του ενός συζύγου χωρεί κατ' αποκοπή κατανομή των αποκτημάτων με προσαύξηση της κληρονομικής μερίδας του επιζώντος συζύγου.

32 Υπενθυμίζεται, καταρχάς, ότι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, από τις επιταγές τόσο της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης όσο και της αρχής της ισότητας συνάγεται ότι διάταξη του δικαίου της Ένωσης που δεν περιέχει ρητή παραπομπή στο δίκαιο των κρατών μελών για τον προσδιορισμό της έννοιας και του περιεχομένου της πρέπει, κατά κανόνα, να ερμηνεύεται κατά τρόπο αυτοτελή και ενιαίο σε ολόκληρη την Ένωση (απόφαση της 18ης Οκτωβρίου 2016, Νικηφορίδης, C-135/15, EU:C:2016:774, σκέψη 28 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία), με βάση όχι μόνον το γράμμα της, αλλά και το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται και τον σκοπό που επιδιώκει η οικεία κανονιστική ρύθμιση (βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 18ης Μαΐου 2017, Hummel Holding, C-617/15, EU:C:2017:390, σκέψη 22 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

- 33 Κατά το γράμμα του άρθρου 1, παράγραφος 1, του κανονισμού 650/2012, ο κανονισμός αυτός εφαρμόζεται στις κληρονομικές διαδοχές. Το άρθρο 1, παράγραφος 2, του ίδιου κανονισμού απαριθμεί περιοριστικά τα ζητήματα που αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται, στο στοιχείο δ' της εν λόγω διάταξης, «θέματα που αφορούν τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων». Το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο α', του κανονισμού διευκρινίζει ότι η εν λόγω διαδοχή «καλύπτει όλες τις περιπτώσεις μεταβίβασης αιτία θανάτου περιουσιακών στοιχείων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, είτε πρόκειται για εκούσια μεταβίβαση δυνάμει διατάξεως τελευταίας βούλησης είτε για μεταβίβαση μέσω εξ αδιαθέτου διαδοχής».
- 34 Από την αιτιολογική σκέψη 9 του κανονισμού 650/2012 προκύπτει, επίσης, ότι το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού θα πρέπει να καλύπτει όλα τα θέματα αστικού δικαίου που άπτονται μιας κληρονομικής διαδοχής.
- 35 Όσον αφορά τους σκοπούς που επιδιώκονται με τον κανονισμό 650/2012, επισημαίνεται ότι, κατά την αιτιολογική σκέψη 7, ο κανονισμός αυτός σκοπεί στη διευκόλυνση της ομαλής λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς μέσω της εξάλειψης των εμποδίων για την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων που επιθυμούν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους στο πλαίσιο διασυνοριακής κληρονομικής διαδοχής. Ειδικότερα, στον ευρωπαϊκό χώρο δικαιοσύνης θα πρέπει να κατοχυρώνονται αποτελεσματικά τα δικαιώματα των κληρονόμων και των κληροδόχων, των άλλων οικείων προσώπων που σχετίζονται με τον θανόντα, καθώς και των κληρονομικών δανειστών.
- 36 Προς τούτο, ο κανονισμός 650/2012 προβλέπει τη θέσπιση ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου, το οποίο θα πρέπει να παρέχει σε κάθε κληρονόμο, κληροδόχο ή άλλο δικαιούχο που μνημονεύεται σε αυτό τη δυνατότητα να αποδεικνύει εντός άλλου κράτους μέλους την ιδιότητα και τα κληρονομικά του δικαιώματα (βλ., υπ' αυτή την έννοια, απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 2017, Kubicka, C-218/16, EU:C:2017:755, σκέψη 59).
- 37 Όσον αφορά το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η επίμαχη διάταξη, από τις αιτιολογικές σκέψεις 11 και 12 του κανονισμού 650/2012 προκύπτει ότι ο κανονισμός αυτός δεν θα πρέπει να εφαρμόζεται σε άλλες πτυχές του αστικού δικαίου πέραν της κληρονομικής διαδοχής και ιδίως σε θέματα που αφορούν τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, συμπεριλαμβανομένων των γαμικών συμβάσεων, όπως είναι γνωστές σε ορισμένα συστήματα δικαίου, στο βαθμό που οι εν λόγω συμβάσεις δεν αφορούν κληρονομικά θέματα.
- 38 Εν προκειμένω, από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι βάσει του άρθρου 1371, παράγραφος 1, του BGB, σε περίπτωση λύσης του καθεστώτος συμμετοχής στα αποκτήματα (Zugewinnngemeinschaft), η εξ αδιαθέτου κληρονομική μερίδα του επιζώντος συζύγου προσαυξάνεται κατά ένα τέταρτο.
- 39 Στις παρατηρήσεις της, η Γερμανική Κυβέρνηση τόνισε, συναφώς, ότι η εν λόγω διάταξη του εθνικού δικαίου περί εκκαθάρισης του καθεστώτος συμμετοχής των συζύγων στα αποκτήματα ισχύει μόνο σε περίπτωση λύσεως του γάμου λόγω θανάτου. Σκοπός της διάταξης είναι να κατανείμει κατ' αποκοπήν την περιουσία που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου, θεραπεύοντας το μειονέκτημα που προκύπτει από τη διακοπή, λόγω του θανάτου ενός εκ των συζύγων, του περιουσιακού συστήματος της εκ του νόμου συμμετοχής στα αποκτήματα, χωρίς να χρειάζεται να καθοριστεί επακριβώς η σύνθεση και η αξία της περιουσίας κατά την έναρξη και τη λήξη του γάμου.
- 40 Όπως επισήμανε ο γενικός εισαγγελέας στις σκέψεις 78 και 93 των προτάσεών του, το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB, βάσει των πληροφοριών που διαθέτει το Δικαστήριο, δεν αφορά τη διανομή περιουσιακών στοιχείων μεταξύ των συζύγων αλλά τα δικαιώματα του επιζώντος συζύγου ως προς στοιχεία που έχουν ήδη περιληφθεί στην κληρονομαία περιουσία. Υπό τις συνθήκες αυτές, η εν λόγω διάταξη δεν φαίνεται να έχει ως κύριο σκοπό την κατανομή των περιουσιακών στοιχείων ή την εκκαθάριση του περιουσιακού συστήματος των συζύγων αλλά τον καθορισμό της κληρονομικής μερίδας που πρέπει να αναγνωριστεί στον επιζώντα σύζυγο σε σχέση με τους λοιπούς κληρονόμους.

Ως εκ τούτου, μια τέτοια διάταξη αφορά κατά κύριο λόγο την κληρονομική διαδοχή του θανόντος συζύγου και όχι τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων. Κατά συνέπεια, κανόνας του εθνικού δικαίου όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη διάταξη σχετίζεται με την κληρονομική διαδοχή υπό την έννοια του κανονισμού 650/2012.

- 41 Εξάλλου, η ερμηνεία αυτή δεν επηρεάζεται από το πεδίο εφαρμογής του κανονισμού 2016/1103. Ο κανονισμός αυτός, παρότι εκδόθηκε προκειμένου να καλύψει, σύμφωνα με την αιτιολογική του σκέψη 18, όλα τα ζητήματα αστικού δικαίου που άπτονται των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων, σε σχέση τόσο με την καθημερινή διαχείριση των περιουσιακών αγαθών τους όσο και με την εκκαθάριση του καθεστώτος περιουσιακών σχέσεων, η οποία επέρχεται κυρίως λόγω χωρισμού του ζεύγους ή θανάτου ενός εκ των μελών του, αποκλείει ρητώς από το πεδίο εφαρμογής του, κατά το άρθρο 1, παράγραφος 2, στοιχείο δ', την «κληρονομική διαδοχή ενός αποθανόντος συζύγου».
- 42 Τέλος, όπως επισήμανε και ο γενικός εισαγγελέας ιδίως στο σημείο 102 των προτάσεών του, αν η μερίδα που περιέρχεται στον επιζώντα σύζυγο δυνάμει διατάξεως του εθνικού δικαίου, όπως το άρθρο 1371, παράγραφος 1, του BGB, χαρακτηριστεί ζήτημα σχετιζόμενο με την κληρονομική διαδοχή, τότε επιτρέπεται να αναγραφούν στο ευρωπαϊκό κληρονομητήριο οι πληροφορίες ως προς τη μερίδα αυτή, με όλα τα αποτελέσματα που περιγράφονται στο άρθρο 69 του κανονισμού 650/2012. Κατά το άρθρο 69, παράγραφος 1, του κανονισμού αυτού, το ευρωπαϊκό κληρονομητήριο παράγει τα αποτελέσματά του σε όλα τα κράτη μέλη χωρίς να απαιτείται καμία ειδική διαδικασία. Η παράγραφος 2 του ίδιου άρθρου προβλέπει ότι το πρόσωπο που καθορίζεται στο κληρονομητήριο ως κληροδόχος τεκμαίρεται ότι έχει την ιδιότητα και τα δικαιώματα που προσδιορίζονται στο κληρονομητήριο, χωρίς άλλες προϋποθέσεις ή/και περιορισμούς όσον αφορά τα εν λόγω δικαιώματα εκτός από τα προβλεπόμενα στο κληρονομητήριο (απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 2017, Kubicka, C-218/16, EU:C:2017:755, σκέψη 60).
- 43 Συνεπώς, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η επίτευξη των σκοπών του ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου θα εμποδιζόταν σημαντικά σε περιπτώσεις όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, αν το εν λόγω κληρονομητήριο δεν περιλάμβανε πλήρεις πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματα του επιζώντος συζύγου επί της κληρονομίας.
- 44 Βάσει των ανωτέρω, στο πρώτο ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 1, παράγραφος 1, του κανονισμού 650/2012 έχει την έννοια ότι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του διάταξη του εθνικού δικαίου, όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, η οποία προβλέπει ότι κατά τον θάνατο ενός εκ των συζύγων χωρεί κατ' αποκοπή κατανομή των αποκτημάτων με προσαύξηση της κληρονομικής μερίδας του επιζώντος συζύγου.

Επί του δευτέρου και του τρίτου ερωτήματος

- 45 Δεδομένης της απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα, παρέλκει η απάντηση στο δεύτερο και στο τρίτο ερώτημα.

Επί των δικαστικών εξόδων

- 46 Δεδομένου ότι η παρούσα διαδικασία έχει ως προς τους διαδίκους της κύριας δίκης τον χαρακτήρα παρεμπιπτόντος που ανέκυψε ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου, σ' αυτό εναπόκειται να αποφανθεί επί των δικαστικών εξόδων. Τα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν όσοι υπέβαλαν παρατηρήσεις στο Δικαστήριο, πλην των ως άνω διαδίκων, δεν αποδίδονται.

Για τους λόγους αυτούς, το Δικαστήριο (δεύτερο τμήμα) αποφαινεται:

Το άρθρο 1, παράγραφος 1, του κανονισμού (ΕΕ) 650/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Ιουλίου 2012, σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία, το εφαρμοστέο δίκαιο, την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων, την αποδοχή και εκτέλεση δημόσιων εγγράφων στον τομέα της κληρονομικής διαδοχής και την καθιέρωση ευρωπαϊκού κληρονομητηρίου, έχει την έννοια ότι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του διάταξη του εθνικού δικαίου, όπως η επίμαχη στην κύρια δίκη, η οποία προβλέπει ότι κατά τον θάνατο ενός εκ των συζύγων χωρεί κατ' αποκοπή κατανομή των αποκτημάτων με προσαύξηση της κληρονομικής μερίδας του επιζώντος συζύγου.

(υπογραφές)